

Josine Blok, Universiteit Utrecht

dia 1 In het verleden hebben zich interessante gevallen van loting voorgedaan, die ons in staat stellen het probleem van de rechtvaardigheid van loting scherper te analyseren. **dia 2** Een in het oog springend geval is het democratische bestuur van klassiek Athene, in de vijfde en vierde eeuw voor onze jaartelling. Het is een prachtige casus omdat we niet alleen veel weten van hoe de loting in zijn werk ging, maar ook hoe de betrokkenen erover dachten. Ik wil eerst kort schetsen wat het systeem inhield en welke politieke betekenis hieraan is gehecht. De daarop volgende kernvraag is natuurlijk of de Atheners het systeem rechtvaardig vonden en zo ja, waarom dat zo was.

dia 3 De democratie van Athene streefde niet naar economische nivellering, maar kende een sterke ideologie van gelijkheid op het vlak van politieke participatie. Met doeltreffende maatregelen probeerden de Atheners een zo groot mogelijke politieke gelijkheid en een zo groot mogelijke actieve deelname in het bestuur van alle mannelijke burgers te bereiken. In een staat van deze kleine schaal leidde dit idee tot een effectief systeem van zelfbestuur. Tijdens de bloei van de democratie kende de *polis* Athene ongeveer 1200 bestuurlijke taken die jaarlijks vervuld moesten worden, en een vorm van juryrechtspraak die per zitting een fors aantal burgers nodig had. Deze rechtbanken hadden niet alleen een taak op gebied van rechtspraak in eigenlijke zin, maar ook een politieke functie: voor deze burger-juries legden alle bestuurders na hun bestuursjaar verantwoording af en ook alle vervolgstappen in geval van problemen vonden hier plaats.

Het overgrote deel van deze functies werd ingevuld door middel van loting, hetzij met een getrappt systeem (een vorm van gewogen loting) hetzij met een volledige en directe loting 'uit allen'; de methode verschilde per functie en veranderde ook wel met de tijd. Een kleine minderheid van deze functies werd vervuld door verkiezing: dit betrof vooral degenen die het leger moesten leiden en degenen die verantwoordelijk waren voor de financiën op *polis* niveau. Het kwam erop neer dat voor functies, waarvoor in het belang van de gemeenschap specifieke kwaliteiten onontbeerlijk waren, de betrokken burgers gekozen werden, dus aangewezen op grond van hun kwaliteiten, en dat voor alle andere functies loting de voorkeur had. De loting van zoveel burgers en met zo'n grote frequentie was al spoedig niet meer uit te voeren met de traditionele methode van zwarte en witte bonen in een pot. **dia 4** Er werd een lotingsmachine ontwikkeld, als voorloper van de computer, waarmee grote aantallen burgers geloot en over de verschillende rechtbanken verdeeld konden worden. Ook hier was dus behoefte aan efficiëntie, en werden methoden van selectie daaraan aangepast.

Dit gebruik van loting voor politieke ambten in de Atheense democratie heeft waarnemers vroeger en nu gefascineerd. Loting voor ambten kwam in alle Griekse *poleis* voor, maar nergens op deze schaal, en het middel werd dan ook sterk met de klassieke democratie geassocieerd. Dat is niet helemaal terecht, omdat ook in oligarchieën selectie voor ambten door loting plaats vond, een praktijk die overigens in de Middeleeuwen en

vroegmoderne tijd in allerlei Europese stadstaten werd voortgezet. Het essentiële punt van de loting is, zoals u inmiddels weet, de gelijkheid van de kandidaten. In een kleine groep, van oligarchen of aristocraten, geldt dat op dezelfde manier als in een grote groep, van alle burgers. Het democratisch gehalte zit 'm in de omvang van de groep, niet in het gebruik van loting als zodanig. Maar ook in de klassieke Oudheid zagen vriend en vijand van het systeem het gebruik van loting als typerend voor de democratie, omdat de gelijkheid van *alle* burgers nergens zo sterk werd ervaren als in de toepassing van deze selectiemethode voor het stadsbestuur.

Moderne onderzoekers zijn sterk geboeid door een staat die niet zozeer verkiezing, maar juist loting beschouwde als essentieel voor de democratie en zij hebben onderzocht hoe de loting als democratisch middel uitpakte. Een in het oog springend probleem is natuurlijk de geschiktheid van de geselecteerden. Kan iedereen maar de stad besturen? Wat nu als het lot voor een functie iemand aanwijst die van een belangrijke voorziening of instelling een zootje maakt? Verkiezing is al geen garantie voor de kwaliteit van bestuurders, wat moet je dan verwachten van loting? De Atheners zagen dit probleem ook en lieten vrijwel alle functies vervullen door *groepen* burgers, vaak tien in getal. In elke groep vingen de ijverigen en bekwamen wel de tekorten op van de zwakkere broeders.

De bezetting door groepen had bovendien het voordeel, dat jaarlijks een veel groter gedeelte van de mannelijke burgers daadwerkelijk mee kon doen; iedereen kwam wel meerdere keren in zijn leven aan de beurt. Het politieke effect van het gebruik van loting moeten we dan ook begrijpen in samenhang met dit principe van rotatie, hetzelfde principe, overigens, dat loting in oligarchieën en onder aristocraten kenmerkt. Binnen de groep van gelijke gegadigden komt men vroeger of later altijd aan de beurt. Deze rotatie maakt het antieke gebruik van loting voor politieke functies wezenlijk anders dan onze hedendaagse toepassing, waarin het gaat om zo goed als eenmalige kansen op het begeerde onderwijs en huisvesting. Een politicologe heeft ook geopperd dat het gegeven, allemaal mee te doen in dezelfde lotingssystematiek, een gevoel van lotsverbondenheid gaf aan de Atheners. En tenslotte wijzen onderzoekers erop dat het Atheense systeem van loting onder allen, functie-uitoefening in grote groepen en rotatie tezamen resulteerde in een politiek stelsel, waarin de afstand tussen bestuurders en bestuurden minimaal was, en dat was precies de bedoeling. Het is hierbij nog interessant op te merken dat dezelfde groep Atheense burgers de wetten maakte, ze uitvoerde, rechtsprak en controleerde, kortom, van een scheiding van machten was geen sprake en voor hen was dat precies de essentie van democratie.

dia 5 Veel minder aandacht is er tot nu toe geweest voor de vraag of de Atheners hun stelsel rechtvaardig vonden en zo ja, waarom. Hier is de analyse van het politieke effect niet afdoende, maar moeten we ook naar andere argumenten kijken. Dan valt direct op dat er altijd kritiek is geuit, en juist in deze kritiek vinden we de aanzet om de vraag naar rechtvaardigheid te beantwoorden. De kritiek, dat zal u niet verbazen, kwam vooral van de kant van de Atheense elite, en zij vonden inderdaad het stelsel niet rechtvaardig. Maar het was niet de loting zelf waar zij bezwaar tegen maakten. Loting had een lange traditie, ook onder de Griekse elites, zoals ik al eerder opmerkte. Eervolle posities en andere vormen van sociale erkenning zoals ieders aandeel in de buit werden vaker door loting toebedeeld. Dat

gebeurde vooral als de groep geen besluit wilde of kon nemen over wie van hen de beste was, en die keuze was juist onder aristocraten altijd een netelige kwestie, die tot oeverloos geruzie en echt conflict kon leiden. Hier kunnen we de definitie van Peter Stone herkennen, in een iets ander jasje: wanneer de beoordelende mensen geen argumenten meer konden of wilden geven om te bepalen wie of wat het beste was, droegen ze het besluit over aan een instantie buiten hen - het lot. Maar er is wel een belangrijk verschil in de opvatting van het lot, dat in deze tijd niet werd gezien als een blind toeval, maar als de uitdrukking van een goddelijke orde of goddelijke wil. Deze opvatting van het lot was wijdverbreid in de antieke en premoderne wereld. In vele teksten uit het Oude Nabije Oosten, in de Joodse Bijbel en het Nieuwe Testament, in wijsheidsboeken, poëzie, filosofie en andere geschriften uit de antieke wereld vinden we loting als instrument om goddelijke besluiten in de mensenwereld te realiseren. Dit idee van de goddelijke wil in het lot houdt altijd een notie van rechtvaardigheid in. Mensen kunnen niet altijd zien wie het beste is, maar de goden wel, en daarom is de keuze die het lot namens hen maakt, rechtvaardig.

Volgens sommige historici is deze opvatting van het lot echter niet van toepassing op de verdeling van ambten in Athene. We horen eigenlijk nooit met zoveel woorden dat deze verdeling het resultaat van een goddelijke keuze zou zijn. En wat heeft de lotingsmachine nog met goddelijke wil te maken? Hoe zit het dan met de rechtvaardigheid? Om op deze terechte vragen goed antwoord te geven, keer ik eerst terug naar de critici van het Atheense stelsel.

dia 6 Het springende punt voor deze critici was dus niet het loten op zichzelf, maar de samenstelling van de groep waaruit geloot werd. Het mocht dan zo zijn dat het lot iedereen gelijk maakt, toch moest er in de ogen van de betrokkenen al een soort van gelijkheid zijn tussen de kandidaten, wilde het lot het juiste instrument zijn. Dat wil zeggen, een soort van gelijkheid tussen de aristocraten onderling, of tussen de rijksten, of voor mijn part tussen de armsten onderling, maar niet tussen *allen* zonder aanzien des persoons. Voor sommige aanzienlijke Atheners, zoals de rijke en machtige Critias, was het bizar dat het lot evenveel politieke verantwoordelijkheid kon geven aan een eenvoudige schoenmaker, die nog geen fractie bijdroeg aan de kosten en baten van de *polis* van wat Critias en de zijnen daaraan bijdroegen. Voor de filosoof Plato, bij monde van zijn literaire *persona* Socrates, was het onacceptabel dat politieke besluiten werden genomen door mensen, die zich niet hadden geschoold in kennis van goed en kwaad, of rechtvaardigheid. Dit waren, en zijn nog steeds, argumenten ten gunste van merites, die niet zonder meer van tafel kunnen worden geveegd en waar alleen krachtige argumenten ten gunste van gelijkheid tegenover kunnen worden geplaatst. Welke argumenten waren dat, hoe hadden de voorstanders van de democratie deze gelijkheid van allen om deel te nemen, gerechtvaardigd?

Als we nu historisch terugzoeken hoe de toepassing van loting op politieke functies is ontstaan, zien we dat de grondslag ligt in het Griekse erfrecht. Antiek Griekenland kende niet de voorkeur voor de eerstgeborene, zoals in het Oude Nabije Oosten gebruikelijk was, maar hanteerde de gelijke verdeling van erfenis over alle directe erfgenamen, die dus in principe gelijk waren. Nu is een erfenis nooit te verdelen in werkelijk identieke delen, zoals iedereen wel weet die ooit een boedel heeft moeten verdelen. In de Griekse erfdeling

werden de verschillende porties zo gelijk mogelijk gemaakt en vervolgens door het lot aan de erfgenamen toebedeeld. Hier gold de goddelijke orde, die met het lot de juiste portie aan ieder toewees. **dia 7** Dit proces van verdeling van een erfenis door het lot heet in het Grieks *klêrôsis*; het woord *klêros* betekent zowel erfdeel, als lot, als het deel dat iemand door het lot toevalt.

Als we nu zien dat ook de verdeling van politieke ambten door het lot *klêrôsis* heette, en dat we in deze context ook andere termen tegenkomen, die hun oorsprong hebben in de erfdeling, begint zich een patroon af te tekenen. Maar tussen erfrecht en politiek ambt dat juist niet wordt geërfd (zoals koningschap) maar toebedeeld, bevindt zich wel een flink gat - waar is de connectie tussen deze twee? In Athene vinden we deze connectie in het optreden van specifieke families, die traditioneel de priesterschappen in de *polis* vervulden: in deze families vormde het bekleden van deze publieke functies een deel van hun erfenis. Om precies te zijn was het recht om tot de kandidaten voor het priesterschap te behoren erfelijk in deze families, voor zonen voor priesterschappen, voor dochters om kandidaat te zijn voor priesteres. Alle leden van deze families hadden dit recht gelijkelijk als hun erfdeel en het was de god of godin die door middel van het lot één van hen uitkoos om het priester- of priesteresschap daadwerkelijk te bekleden. Deze families genoten veel aanzien en dat gold ook voor de methode van selectie voor hun functie van *polis* priester of priesteres.

Deze specifieke situatie, die gebaseerd was op het maatschappelijk zo gezaghebbende model van het erfrecht, en waarin uit gelijkwaardige kandidaten voor een eervolle publieke functie geselecteerd werd door het lot, werd het model voor andere *polis*-functies in Athene. Aan het begin van de 6^e eeuw legde de Atheense staatsman Solon de basis voor het Atheense politieke stelsel en hij paste als eerste de *klêrôsis* voor functies, die geworteld was in de priesterfamilies, toe op andere *polis*-ambten. De ene was de traditionele functie van archont, het meest prominente *polis*-ambt in Athene; vooral de drie voornaamste archonten hadden taken die voor het merendeel religieus van aard waren, zoals het toezicht op belangrijke offers en feesten. De kandidaten voor het archontaat bestonden uit een groep van aanzienlijken, die door Solon op nieuwe criteria was samengesteld; de selectie door het lot maakte hen tot gelijken en verlaagde zo de kans op conflict. Het andere ambt betrof de schatbewaarders van de godin Athena; de *polis* stelde de groep kandidaten vast op grond van hun vermogen, de godin koos uit de kandidaten de juiste met het lot. Religie en politiek waren in deze functies, net als in de gehele *polis* en haar bestuur, niet los van elkaar te denken.

In de loop van de tijd werd het model, dat Solon als eerste voor de vervulling van deze functies had gebruikt, steeds breder in de *polis* toegepast. Elke uitbreiding van de groep burgers die als gelijken in de loting zouden worden betrokken, werd in de volksvergadering ingebracht en daar als meerderheidsbesluit bekrachtigd. En we zien ook, als een parallel verschijnsel, dat in de hele organisatie van de *polis* afstamming het bepalende principe werd om de groep van burgers te definiëren. Als iedereen bij wijze van spreken van gelijke afstamming was, had ook iedereen recht op een gelijk erfdeel, met de bijbehorende toedeling door het lot, in dit geval van publieke functies.

We kunnen nu in elk geval constateren dat het dus helemaal niet nodig was om een goddelijk leiding in de loting van ambten expliciet te benoemen, omdat de gebruikte terminologie van *klêrôsis* het idee van een door de goden gesanctioneerde verdeling al inhield. Ik denk niet dat de Atheners bij al die duizenden momenten van loting dit nog altijd werkelijk zo ervoeren, maar wel dat deze terminologie zulke associaties kon oproepen. En dat was juist ook het geval omdat in de loting van ambten een parallel lag met het vigerende erfrecht, waarmee alle Atheners, van hoog tot laag, op dagelijkse voet vertrouwd waren. Hier vinden we ook een eerste antwoord op de vraag of de Atheners loting rechtvaardig vonden. Ja, want het systeem was geënt op de verloting van erfden en dat vond in beginsel plaats tussen gelijke kandidaten en de verdeling weerspiegelde - vaagweg, maar toch - de goddelijke orde. Binnen dit model was de verdeling door het lot dus per definitie rechtvaardig.

Het probleem lag ergens anders: in de vraag of dit model wel geldig was. De Atheners *waren* in werkelijkheid helemaal geen gelijke erfgenamen, maar even verschillend als de meeste burgers van de meeste staten. Dat was ook waar critici als Critias en Plato het over hadden. Het debat over de rechtvaardigheid spitste zich dan ook toe op de samenstelling van de groep. Voor de democraten was het essentieel dat iedereen tot de groep van gelijken mocht behoren, zodat iedereen aan de loting mee kon doen. Gelijkheid werd hier dus bewust gecreëerd en door het lot geëffectueerd. Voor de critici was het zonneklaar dat er binnen deze groep van burgers nooit een werkelijk overtuigende vorm van gelijkheid kon worden vastgesteld, die loting tussen hen allen rechtvaardigde.

Welke conclusies kunnen we nu trekken uit deze casus? Om te beginnen maakt de historische vergelijking ons opnieuw ervan bewust dat het principe van de gelijkheid van alle mensen een abstract beginsel is, dat wij doelbewust hanteren tegenover de empirisch vast te stellen verschillen. Het principe van gelijkheid dat wij tegenwoordig hanteren, is ontwikkeld in de filosofie van de Verlichting, en wordt nu toegepast in de gelijkheid van allen voor de wet, zoals is vastgelegd in de Grondwet. Over de vraag waar deze gelijkheid verder in onze maatschappij zou moeten gelden, heerst nu juist grote onenigheid. In klassiek Athene bestond zo'n filosofisch ontwikkeld idee van gelijkheid nog niet. Het enige model voor absolute gelijkheid tussen verschillende mensen dat voor handen was, was de erfdeling tussen gelijke erfgenamen met de daarbij behorende verdeling van goederen door middel van loting. Maar in het systeem dat in Athene tot stand kwam werd dus eigenlijk dezelfde gedachte toegepast.

Ten tweede laat de historische schets zien dat ook in de Oudheid, net als nu, loting werd gebruikt als mensen niet zelf konden of wilden oordelen tussen min of meer gelijkwaardige alternatieven. Op deze voorwaarde gold loting als rechtvaardig en als een uiting van goddelijke wil. Maar zodra er sprake was van grotere verschillen tussen de kandidaten, en loting werd ingezet om zulke verschillen te corrigeren, kwam de gedachte dat de verdeling rechtvaardig kon zijn, onder vuur te liggen. De casus van klassiek Athene laat helder zien dat het gebruik van loting voor een specifiek geval van verdeling zich niet laat isoleren van veel bredere maatschappelijke visies op gelijkheid en rechtvaardigheid en

een democratisch debat vereist hoe en waar deze methode van selectie kan worden toegepast.